

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

In hoeverre bepalen ontkerkelijking en gewijzigd stemgedrag onder kerkleden het aantal CDA-Kamerzetels?

Het aantal CDA-zetels is tussen 1970 en 2010 sterk gedaald en het ligt voor de hand om het dalend aantal kerkleden in Nederland als oorzaak aan te wijzen. Het verlies kan echter ook komen doordat steeds minder kerkleden op de partij stemmen. Uit statistische analyses in de periode 1970-2010 blijkt dat met het dalend aantal kerkleden een structurele daling van gemiddeld 9 tot 10 zetels gepaard ging. Na 1990 zijn opmerkelijk veel kerkleden anders gaan stemmen, waardoor de daling met nog eens 10 tot 14 zetels werd versterkt, met name in 2010. Mocht het CDA erin slagen om in de nabije toekomst deze kerkleden weer terug te winnen, dan zijn ondanks ontkerkelijking toch nog 30 zetels haalbaar. Daarvoor zal het CDA zich wel moeten bezinnen op wat het uniek maakt.

---

door *Manfred te Grotenhuis, Tom van der Meer,
Rob Eisinga & Ben Pelzer*

Te Grotenhuis is universitair docent kwantitatieve analysetechnieken, Eisinga is hoogleraar kwantitatieve methoden, Van der Meer is universitair hoofddocent politicologie en methodologie en Pelzer is universitair docent regressietechnieken. Te Grotenhuis, Eisinga en Pelzer zijn verbonden aan de afdeling sociologie van de Radboud Universiteit Nijmegen, Van der Meer aan de afdeling politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

ONDANKS GOEDE VERKIEZINGSUITSLAGEN onder Lubbers (1982-1994) en Balkenende (2002-2010) is er een dalende langetermijntrend in het aantal CDA-Tweede Kamerzetels.¹ In 2010 leed het CDA zelfs de grootste nederlaag

uit zijn geschiedenis: van de 41 zetels bleven er 21 over. De pieken en dalen in zetels tussen 1970 en 2010 hebben zeer waarschijnlijk te maken met de gevoerde partijpolitiek en de kwaliteiten van het leiderschap. Zo gaf Lubbers succesvol leiding aan economisch ('no-nonsense') beleid dat zowel de traditionele kerkelijke achterban als het groeiend aantal onkerkelijken aansprak. Om de structurele neergang van het cda te begrijpen, moeten we echter kijken naar de omvang van het traditionele kernelectoraat van het cda, dat bestaat uit kerkleden.²

We brengen het zetelverloop via twee verklaringen in verband met deze kerkleden. De eerste verklaring verbindt het dalend aantal kerkleden (= ontkerkelijking) met de gestage daling van het aantal cda-zetels. Volgens gegevens van het Sociaal en Cultureel Planbureau is in 1970 ruim 60 procent van de Nederlanders kerklid, maar in 2010 is dat nog maar 30 procent. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat het aantal cda-zetels afnam doordat eenvoudigweg het potentiële kerkelijke electoraat halveerde. De tweede verklaring is dat het traditionele kernelectoraat, de kerkleden, het cda niet langer trouw is. Inderdaad fluctueert vooral na 1991 de steun van de kerkleden flink. Al naargelang de gevoerde partijpolitiek en het leiderschap stemmen relatief veel kerkleden op het cda (in het verleden tot meer dan de helft) of relatief weinig (een kwart in 2010) terwijl het percentage onkerkelijke stemmers nooit hoger kwam dan 16 procent (in 2002). Op de ontkerkelijking als maatschappelijke trend (de eerste verklaring) heeft het cda natuurlijk weinig invloed, maar op het aan zich binden van kerkelijke kiezers (de tweede verklaring) via een aansprekende christelijke programmatische koers des te meer.

Beide verklaringen werden bevestigd voor de periode 1965-1995.³ De vervolgvraag is welke verklaring doorslaggevend is voor het aantal cda-zetels in de Tweede Kamer in de periode 1970-2010: het aantal kerkleden of het gewijzigde stemgedrag onder kerkleden?

ONDERZOEKSOPZET: GEGEVENS EN SIMULATIES

Om deze vraag te beantwoorden gebruiken we gegevens van het onderzoek *Culturele veranderingen* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) waarbij vrijwel tweemaaljaarlijks ongeveer 2000 Nederlanders tussen 16 en 75 jaar worden geïnterviewd.⁴ Van elk individu is onder andere het kerklidmaatschap en de stemintentie bekend.

Om te achterhalen of iemand kerklid is, werd er gevraagd of men zich als kerklid *beschouwt*.⁵ Het voordeel is dat we zo de mensen die als kerklid staan geregistreerd, maar niet of nauwelijks naar de kerk gaan, kunnen scheiden van de actieve kerkleden. Om het stemgedrag te meten is ge-

vraagd naar de stemintentie, dat wil zeggen de partij waar men op zou stemmen als er op dat moment Tweede Kamerverkiezingen zouden zijn. De antwoorden zijn vertaald naar het aantal zetels dat het CDA zou behalen, waarbij we ons baseren op de respondenten die wisten waar zij op zouden gaan stemmen (inclusief de ‘blanco’ stemmen).⁶ Dit aantal ‘virtuele’ zetels is vergeleken met de echte stembusuitslag. Van de acht jaren waarin zowel een verkiezing als een SCP-onderzoek plaatsvond, volgen de virtuele uitslagen de werkelijke uitslagen, maar liggen daar gemiddeld 2 tot 3 zetels onder. Dat betekent dat de virtuele Tweede Kamerzetels voor het CDA een vrij betrouwbare en geldige graadmeter zijn voor de populariteit van de partij, zij het met enige onderschatting. Voor het beantwoorden van onze vraag naar het *relatieve* belang van ontkerkelijking en stemgedrag heeft deze onderschatting geen gevolgen.

Om de bijdrage van ontkerkelijking te berekenen, werd gesimuleerd dat het aantal kerkleden sinds 1970 niet verder daalde (in 1970 was van alle stemmers 61,4 procent kerklid en 38,6 procent onkerkelijk). Onder deze condities is het aantal CDA-Tweede Kamerzetels berekend. Het verschil tussen de gesimuleerde zetels en de zetels volgens SCP-onderzoek is de bijdrage van ontkerkelijking. Om de gevolgen van het gewijzigde stemgedrag te bepalen, is gesimuleerd dat kerkleden en onkerkelijken sinds 1970 hun stemgedrag niet veranderden (in 1970 stemde 56,7 procent van de kerkleden en 4,4 procent van de onkerkelijken CDA).

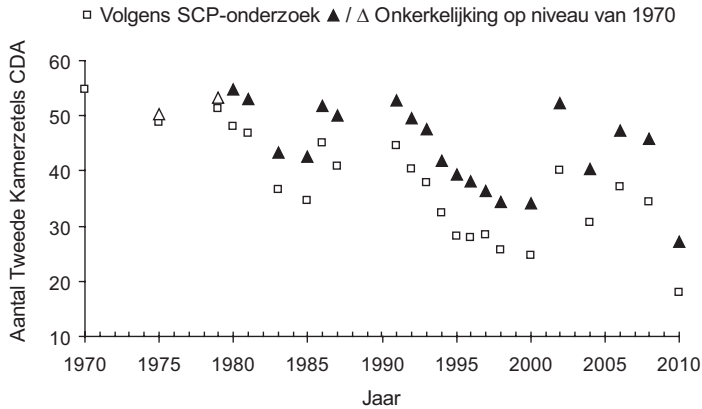
RESULTATEN

Als de onkerkelijkheid op het niveau van 1970 zou zijn gebleven, dan zou het aantal CDA-zetels structureel hoger zijn uitgevallen vanaf 1980. Het maximale effect wordt bereikt in de periode 1993-1996 (verlies 10) en in 2002-2008 (verlies 11). Gemiddeld genomen is het zetelverlies 9 in de gehele periode (zie figuur 1, waarin het verlies per jaar is aangegeven).

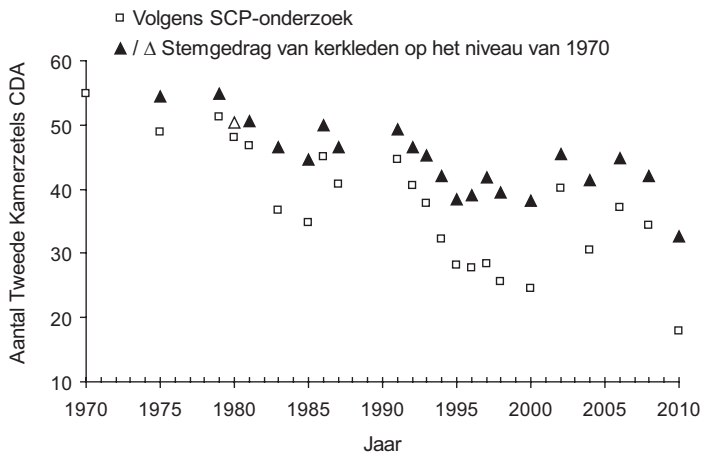
Om de gevolgen van gewijzigd stemgedrag te bepalen, is gesimuleerd dat het stemgedrag van de kerkleden op het niveau van 1970 bleef (figuur 2) en is gesimuleerd dat het stemgedrag onder onkerkelijken onveranderd bleef (figuur 3).

Uit figuur 2 blijkt dat tussen 1975 en 2010 het veranderde stemgedrag van de kerkleden steeds tot zetelverlies leidde ten opzichte van 1970. Dit verlies was niet constant: vooral in 1983, 1985, 1994-2000 en 2004 lag het verlies op minimaal 10 zetels. Het laatste jaar (2010) levert echter het grootste verlies op uit de gehele periode, namelijk 15 zetels.

FIGUUR 1: HET GEOBSERVEERDE AANTAL TWEDE KAMERZETELS VOOR HET CDA TUSSEN 1970 VOLGENS HET SCP ($\square$) EN HET AANTAL ZETELS ALS SINDS 1970 GEEN VERDERE ONTKERKELIJKING ZOU HEBBEN PLAATSGEVONDEN ($\blacktriangle$ = SIGNIFICANT, $\triangle$ = NIET SIGNIFICANT). HOE GROTER DE AFSTAND TUSSEN $\square$ EN $\blacktriangle$, DES TE STERKER DE BIJDRAGE VAN ONTKERKELIJKING.

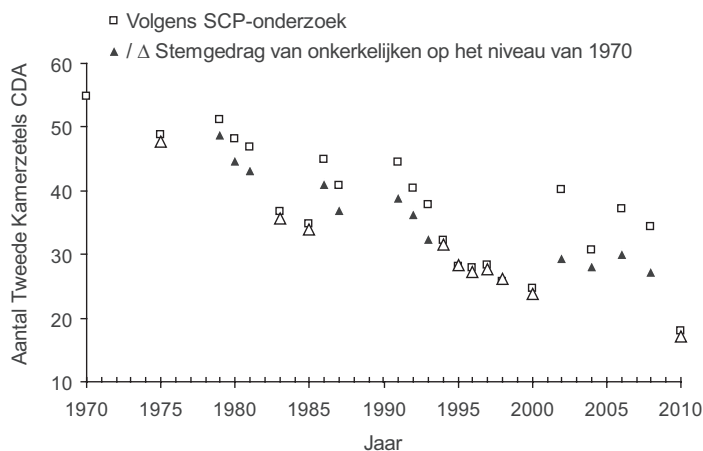
FIGUUR 2: HET GEOBSERVEERDE AANTAL TWEDE KAMERZETELS VOOR HET CDA TUSSEN 1970 EN 2010 VOLGENS HET SCP ($\square$) EN HET AANTAL ZETELS ALS HET STEMGEDRAG ONDER KERKLEDEN SINDS 1970 NIET WAS VERANDERD ($\blacktriangle$ = SIGNIFICANT, $\triangle$ = NIET SIGNIFICANT). HOE GROTER DE AFSTAND TUSSEN $\square$ EN $\blacktriangle$, DES TE STERKER DE BIJDRAGE VAN HET GEWIJZIGDE STEMGEDRAG.

Het gewijzigde stemgedrag van onkerkelijken heeft minder bijgedragen aan het aantal zetels; in veel jaren is de bijdrage afwezig. Alleen in de jaren 1981, 1986-1993 en 2006 en 2008 is de zetelwinst redelijk groot (tussen 4 en 7). Er is één uitzondering en dat is het verkiezingsjaar 2002. Doordat meer onkerkelijken dan ooit op het CDA stemden in dat jaar, was de winst 11 zetels. Samenvattend is het zo dat onkerkelijken door hun stemgedrag een enigszins dempend effect hebben gehad op het zetelverlies in sommige jaren (vooral in 1986-1993 en 2006-2008). Tot slot de opmerking dat het echec in 2010 veroorzaakt werd door ontkerkelijking én doordat kerkleden massaal niet meer CDA stemden. Het kwam echter ook deels doordat onkerkelijken nauwelijks meer op de partij stemden en zo niet langer een deel van het verlies opvingen.

De samenvattende conclusie van onze analyses is dat tot 1993 voornamelijk ontkerkelijking de neergang van het CDA bepaalt. Daarna wordt de bijdrage van het gewijzigde stemgedrag van met name kerkleden zichtbaar. Deze is vaak iets sterker van invloed op de neergang dan de bijdrage van ontkerkelijking.

FIGUUR 3: HET GEOBSERVEERDE AANTAL TWEEDE KAMERZETELS VOOR HET CDA TUSSEN 1970 EN 2010 VOLGENS HET SCP (□) EN HET AANTAL ZETELS ALS HET STEMGEDRAG ONDER ONKERKELIJKEN 1970 NIET WAS VERANDERD (▲ = SIGNIFICANT, △ = NIET SIGNIFICANT). HOE GROTER DE AFSTAND TUSSEN □ EN ▲, DES TE STERKER DE BIJDRAGE VAN HET GEWIJZIGDE STEMGEDRAG.

WAAR GINGEN DE WEGGELOPEN KERKLEDEN NAARTOE?

In het voorgaande werd duidelijk dat weinig onkerkelijken op het cda stemmen, hetgeen niet verbazingwekkend is. Merkwaardiger is het dat de weggelopen kerkleden nauwelijks voor andere christelijke partijen gekozen hebben. De kerkelijke kiezers die het cda tussen 2006 en 2010 zo massaal verloren heeft, zijn namelijk voor het overgrote deel naar de vvd en de pvv getrokken.⁷ Dit gebeurde niet alleen in Noord-Brabant en Limburg, zoals de overlevering wil, maar in heel Nederland: de veranderlijkheid van kiezers verschilde in 2010 nauwelijks tussen provincies. Zelfs van de kiezers die in 2010 het cda trouw bleven, had een aanzienlijk deel in de jaren ervoor overwogen om op een niet-religieuze partij te stemmen: de vvd (16,4 procent), de pvv (11,9 procent) en D66 (10,4 procent) (zie tabel 1). Pas daarna volgt de ChristenUnie als eerste religieuze partij, die door 9,7 procent van de cda-kiezers van 2010 eerder al eens was overwogen. Omgekeerd was het cda voor 15,3 procent van de uiteindelijke cu-kiezers en voor 14,7 procent van de uiteindelijke vvd-kiezers uit 2010 een eerder overwogen alternatief (zie opnieuw tabel 1).

TABEL 1: HET PERCENTAGE VAN DE CDA-AANHANG VAN 2010 DAT OVERWOOG OP ANDERE PARTIJEN TE STEMMEN, EN HET PERCENTAGE DAT OVERWOOG OM CDA TE STEMMEN ONDER DE NIET-CDA-KIEZERS.

Percentage van CDA-stemmers dat overwoog om in 2010 op andere partij te stemmen.*														
Stemde CDA in 2010	VVD	PVV	D66	CU	TON	PvdA	SP	niet	GL	SGP	Ander	PvdD	aantal	
	16,4	11,9	10,4	9,7	8,7	5,8	5,8	3,5	1,9	1,8	1,3	1,2	1308	
% dat CDA overwoog	Stemde op onderstaande partij in 2010													
	CU	VVD	SGP	Ander	D66	Niet	PVV	PvdD	SP	PvdA	GL			
	15,3	14,7	10,5	8,8	8,6	6,1	5,4	5,2	3,7	3,6	3,6			
Aantal	359	2855	86	114	1519	214	2731	230	1766	3760	1485		16427	

Bron: IVOP (EenVandaag OpiniePanel; zie Van der Meer e.a. 2012)

* Categorieën 'TON' en 'andere partij' zijn in 2010 gecombineerd. 'Blanco' is gecombineerd met 'niet'.

De trend van weglopende cda-stemmers naar vooral seculiere partijen heeft ook na 2010 doorgezet. In verscheidene peilingen van De Stemming, een peiling van EenVandaag en Intomart, blijkt dat de cda-sympathisanten in de zomer van 2012 vooral twijfelen om vvd (circa 4 zetels) of D66 (circa 2 zetels) te stemmen. De vooral kerkelijke kiezers die het cda sinds

2006 heeft verloren, zijn dus goeddeels naar seculiere partijen getrokken: VVD, PVV en in mindere mate D66. Op het eerste gezicht is deze bevinding paradoxaal.

DE ROL VAN NORMEN EN WAARDEN IN HET SUCCES VAN HET CDA

Dat het CDA vooral recent zoveel kerkelijke kiezers verloor, is niet verbaazingwekkend omdat de partij zijn thema van normen en waarden heeft ingeruild voor economisch-conservatieve onderwerpen. Juist doordat het CDA zich niet meer profileerde op christelijke onderwerpen als gezinspolitiek en normen en waarden, werd de partij inwisselbaar voor andere (rechtse) partijen. Als kiezers dan toch op basis van economische en culturele onderwerpen hun keuze moesten maken, had het CDA nauwelijks nog iets extra's te bieden vergeleken met andere rechtse partijen.

Het CDA miskent hiermee dat religie, hoewel het in relevantie is afgenomen,⁸ in Nederland nog steeds belangrijk is voor de partijkeuze.⁹ Zeker morele onderwerpen in bredere zin vormen in Nederland nog altijd een belangrijk maatschappelijk thema. In 2010 was 'samenleven, normen en waarden' het meest genoemde cluster van maatschappelijke problemen onder de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder. Dat was ook in de voorgaande jaren het geval; ondanks de economische crisis werd het thema vaker genoemd dan onderwerpen gerelateerd aan 'inkomen en economie'.

Juist voor het CDA vormen die normen en waarden een potentiële electorale goudmijn. Hoewel het CDA zich sinds 2006 en vooral sinds 2010 niet langer profileert op het thema normen en waarden, brengen de kiezers het CDA er nog altijd sterk mee in verband. Zo toonde De Stemming (2012) op 25 juli 2012 aan dat kiezers van alle partijen het CDA nog altijd het meest associëren met het thema normen en waarden: die associatie wordt door 36 procent van de ondervraagde kiezers gemaakt. Pas op grote afstand volgen thema's als Europa (18 procent) en bezuinigingen (16 procent). Maar, zo concludeert De Stemming, 'kiezers die het CDA met de laatste twee thema's associëren, steunen echter voor een belangrijk deel niet de inhoudelijke lijn waarmee de partij de thema's invulling geeft.' Dit is voor een algemeen gedeeld thema als normen en waarden minder het geval: het is moeilijk tegenstander te zijn van de achterliggende ideeën.

Hoewel burgers normen en waarden wel als een maatschappelijk probleem beschouwen, verwachten zij daar van de politiek nauwelijks een antwoord op in de vorm van beleidsmaatregelen.¹⁰ Het is daarmee een onderwerp waarmee het CDA zich tamelijk veilig kan onderscheiden van andere partijen, zonder dat kiezers de partij erop zullen afrekenen. Dit verklaart de paradox dat kerkgaande kiezers de partij hebben ingeruild voor

seculiere partijen sinds het CDA zich niet meer presenteert als de partij van normen en waarden. Juist door dat thema op te geven, onderscheidt het CDA zich niet meer van zijn (rechtse) concurrenten.

DE TOEKOMST VAN HET CDA

Het is onbegrijpelijk dat het CDA het thema van normen en waarden heeft opgegeven. Juist dit onderwerp was bij uitstek een reden waarom vooral de religieuze maar ook niet-religieuze kiezers op het CDA stemden. Het

Het is onbegrijpelijk dat het CDA het thema van normen en waarden heeft opgegeven

CDA had met Balkenende goud in handen, omdat hij voor veel kiezers de belichaming was van dat thema. Dat Balkenende weinig concrete handen en voeten kon geven aan het normen-en-waardendebat maakte weinig uit voor de kiezersgunst. Pas

toen de partij het thema opgaf en inzette op een meer economisch-conservatieve koers, verloor het de kiezersgunst.

Dat maakt de nieuwe koers van het CDA sinds het Strategisch Beraad merkwaardig. Beleidsinhoudelijk kunnen er goede redenen zijn om voor het 'radicale midden' te kiezen. Daar willen wij niet over oordelen. Maar het is hoogst twijfelachtig dat het CDA daarmee de verloren kiezers terug zal winnen. De vooral aan rechts verloren kiezers laten zich waarschijnlijk niet met een linksere koers terugwinnen. Ondanks de herbezinning heeft het CDA niet ingezet op de koers die de partij in kiezersogen uniek maakt onder de grote politieke partijen: normen en waarden.

Wat zijn nu nog bij uitstek redenen om CDA te stemmen? De partij concurreert met VVD, de PVV en D66 op onderwerpen waarop deze partijen een veel uitgesprokener profiel hebben. Het CDA komt daardoor over als een slap aftreksel: economisch als lightversie van de VVD, Europees als lightversie van D66, en (ondanks de interne tegenstellingen) cultureel als lightversie van de PVV.

Zonder een consistente koers die aan de kerkelijke kiezer appelleert, zal deze niet zomaar stemmen op het CDA. Toch ligt daar al sinds jaar en dag de voornaamste wortel voor het succes. Als het CDA de helft van de huidige kerkleden weer aan zich zou weten te binden, dan zou dat volgens onze modellen op middellange termijn een kiezerspotentieel van 30 zetels opleveren.

Het verkiezingsresultaat van 12 september ligt 4 zetels onder de somberste voorspelling (17 zetels) die wij opstelden aan de hand van onze statistische modellen. Daarin gingen we uit van verder verlies door ontkerkelijking.

We namen echter aan dat net als in 2010 een kwart van alle kerkleden op het CDA zou stemmen. Aangezien het zetelverlies veel groter is dan werd verwacht op grond van ontkerkelijking alleen, moeten we concluderen dat in twee jaar tijd het aantal kerkleden dat CDA stemde, verder is gedaald. Het ligt niet voor de hand om dit met louter incidenten te verklaren. Veeleer past het recente forse verlies in de trend die bijna twintig jaar geleden begon, waarin de afstand tussen het CDA en het van oudsher zo loyale kernelectoraat steeds groter werd. Het partijprogramma tijdens de verkiezingen in 2012 was niet nadrukkelijk christelijk en de klemtoon op de ‘nieuwe moraal’ kwam te laat en te aarzelend. Hierdoor bleef overstappen naar niet-religieuze concurrenten op rechts gemakkelijk voor de overgebleven kiezers. Als het CDA de kerkleden weer aan zich wil binden, dan lijkt een herprofilering op eigen, beproefde thema’s het meest voor de hand liggend.

Noten

- 1 Deze bijdrage is een bewerkte en sterk ingekorte versie van ons artikel ‘Tanend appel. De bijdrage van ontkerkelijking en ontzuiling aan het aantal CDA-zetels in de Tweede Kamer, 1970-2010’, *Religie & Samenleving* 7 (2012), nr. 1, pp. 73-96. Meer achtergrondinformatie en details zijn te vinden op onze website: <http://www.ru.nl/mt/cda/verkenning/>
- 2 M. te Grotenhuis, R. Eisinga en P. Scheepers, ‘Welke gevolgen heeft ontkerkelijking? Een verkenning op het terrein van cultuur, demografie, economie, politiek en welzijn in Nederland tussen 1970 en 1995’, *Tijdschrift voor Sociologie* 19 (1998), pp. 5-32.
- 3 R. Eisinga, A. Felling en Ph.-H. Franses, ‘De afbrokkeling van het electoraat van (de voorlopers van) het CDA, 1965-1994’, *Sociologische Gids* 44 (1997), pp. 77-99; Te Grotenhuis e.a. 1998; R.B. Andeweg, ‘Afscheid van de verzuiling?’, in: J.J.M. Holsteyn en B. Niemöller (red), *De Nederlandse kiezer 1994*. Leiden: DSWO Press, 1995.
- 4 Wij bedanken Paul Dekker, hoofd van de onderzoeksgroep *Participatie & Bestuur* binnen het SCP, voor het beschikbaar stellen van de recentste steekproef uit 2010.
- 5 De analyses zijn gebaseerd op onkerkelijke mensen en mensen die of rooms-katholiek zijn of behoren tot de protestantse kerken.
- 6 Voor het bepalen van het aantal zetels hebben we het percentage respondenten dat op het CDA zou gaan stemmen, vermenigvuldigd met 150 en afgerond naar het dichtstbijzijnde gehele getal. Dit wijkt in geringe mate af van de berekening van het echte aantal Tweede Kamerzetels na verkiezingen, omdat dan rekening wordt gehouden met kiesdrempel, restzetels en lijstverbindingen.
- 7 T.W.G. van der Meer, E. van Elsas, R. Lubbe en W. van der Brug, *Kieskeurige kiezers. Een onderzoek naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2012. Te raadplegen via: <http://home.medewerker.uva.nl/t.w.g.vandermeer/page3.html>.
- 8 C.W.A.M. Aarts en J.J.A. Thomassen, ‘Dutch voters and the changing party space 1989-2006’, *Acta Politica* 43 (2008), pp. 203-234; G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, ‘Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with respect to electoral behaviour in the Netherlands’, *Acta Politica* 43 (2008), pp. 180-202.
- 9 G. Jansen, *Social cleavage and political choices. Large-scale comparisons of social class, religion and voting behavior in Western democracies*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen. Nijmegen: Ipskamp, 2010.
- 10 P. Dekker en J. den Ridder, *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011.